

Kiss László

ZSIDÓELLENESSÉG AZ ÓKORBAN

Honnan veszi a bátorságot egy koraujkori-újkori egyetemes történelemmel foglalkozó oktató, hogy „belekontárkodjon” az ókortörténetbe? A kérdés nem teljesen alaptalan, de a válasz sem az. Az 1980-as évek óta rendszeresen tartunk előadásokat „Zsidókérdés, antiszemitizmus” címmel, amelyeket azóta is a hallgatók osztatlan érdeklődése kísér. A történeti áttekintést az ókori zsidóellenességgel kezdjük, hogy korszakonként haladva, eljussunk a tömeggyilkosságba torkolló 20. századi végkifejletig, a holocaustig. Egy-másfél évtizeddel ezelőtt néhány évig ókori Róma története szemináriumokat is tartottunk. Az utóbbi években pedig a kutatás szintjén is foglalkozni kezdtünk a zsidókérdéssel, annak főként koraujkori-újkori eszmetörténeti vonatkozásaival.¹ Innen vettük tehát a bátorságot, hogy „újkorász” létünkre az ókori zsidóellenességről írjunk, hogy méltóképpen köszönthessük a most 70 esztendő Kertész Istvánt.

A címet olvasva bárkiben felmerülhet az a jogos kérdés is, hogy miért nem antiszemitizmusról írunk zsidóellenesség helyett? Annál is inkább, mivel a hétköznapi és a tudományos szóhasználatban is elterjedt az univerzális, történelmi korszakoktól függetlenített antiszemitizmus kifejezés használata. Nem osztjuk ezt az álláspontot, még akkor sem, ha tudjuk, hogy az antiszemitizmusnak tágabb és szűkebb értelmezései egyaránt léteznek. Tágabb értelemben valóban a történelem során jelentkező zsidóellenességet jelenti, szűkebb értelemben viszont csupán a 19–20. századi zsidóellenes ideológiát, világnézetet és az ezekre támaszkodó sokszínű mozgalmat értik alatta. Egyetértés van abban, hogy a kifejezés legelőször az 1870-es évek végén jelent meg Wilhelm Marr német újságíró tollán és Németországból terjedt el Európában.² Ezért tehát az előző korszakok

¹ Kiss László: A modern antiszemitizmus kialakulásának eszmetörténeti háttere. In: Acta Academiae Agriensis, Nova Series, Tom XXXVII. Sectio Historiae. Redigit: Antal Miskei. Eger. 2010. 145–171. *Uő*: Korai fajelméletek – Kontinuitás vagy diszkontinuitás? In: Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tan-szék, Bp., 2010. 285–306.

² Erre vonatkozóan lásd például Reinhard Rürup: Emancipáció és antiszemitizmus. In: Zsidókér-dés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés-tanulmányok. ELTE, ÁJK, Bp., 1985. 46. Reinhard Rürup – Thomas Nipperdey: Antiszemitizmus. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története. In Kovács András (szerk.): A modern antiszemitizmus. Új Mandátum, Bp., 1999. 37. (A továb-biakban: Modern antiszemitizmus)

zsidóellenességét antiszemitizmusnak minősíteni a legjobb esetben is csak valamilyen jelzős szerkezettel (ókori, középkori stb.) tanácsos.³

Az 1870-es években megjelenő modern zsidóellenesség, az antiszemitizmus évszázados előzményekre, gyökerekre, előképekre támaszkodott. A korszakokon átívelő folytonosságok ismeretében is hangsúlyozni kell azonban, hogy nincs „örök zsidó” és „örök zsidóellenesség”,⁴ mint ahogyan nincsenek „örök zsidó tulajdonságok” sem, hiszen – sok annyi máshoz hasonlóan – történelmi kategóriákról van szó. Ezt az állítást nem zárja ki az a tény, hogy a zsidóellenesség egyes ókori és középkori vonásai, előítéletei, sztereotípiái, vádjai tovább örökítőd(het)tek, beépül(het)tek a koraújkor-újkor zsidóellenes nézetekbe, miközben – a megváltozott feltételek hatására – újjakkal is gazdagodtak. Ez esetben is a megőrizve megtartás és továbbfejlesztés történelmi kapcsolatáról van tehát szó.

Etnocentrizmus és idegenellenesség

A zsidókérdéshez tudományos igénnyel közelítő kutatónak a szóhasználatban is különbséget kell tennie a zsidóellenesség – történelmi korszakonként eltérő – változatai között. A zsidóktól való idegenkedés, a *judeofóbia*, az ókor nagy részében alapvetően a xenofóbiára, az ősi idegenellenességre, valamint az ezzel összefonódó etnocentrikus szemléletre és csoporttudatra épült. A judeofóbia a kereszténység megjelenésével vallásos, antijudaista töltetet is kapott. A judeofóbia több elemét áttemelő *antijudaizmus* azután a középkor, koraújkor folyamán teljesedett ki, amikor a keresztény, vallásos szemlélet és gyakorlat – a maga zsidóellenes vádjaival (Krisztusgyilkosok, vérvád, ostyavád stb.), korlátozó, kirekesztő intézkedéseivel – a zsidókat, bárhol éltek is, a keresztény társadalmak peremére szorította, egyfajta pária-helyzetbe kényszerítette. Ez az áldatlan „középkor” a zsidók számára egészen a 19. századig tartott,⁵ amikor elkezdődött a zsidóemancipáció ellentmondásokkal teli folyamata Európában, amelynek jótékony és hasznos voltát az 1870-es évektől újjára induló modern zsidóellenesség, az *antiszemitizmus* kezdte kétségbe vonni.

³ Paul Johnson kompromisszumos álláspontja szerint: „Ókori antiszemitizmusról beszélni nem volna szabatos, hiszen maga a kifejezést is csak 1879-ben találták ki. Mindazonáltal antiszemitizmus, ha nem nevezték is így, létezett, és jelentősége egyre nőtt”. *Paul Johnson: A zsidók története.* Európa, Bp., 2005. 165. (A továbbiakban: Johnson)

⁴ Ennek kapcsán Reinhard Rürup a következőket írta: „A kutatók egyetértenek abban, hogy – a zsidók iránti ellenszenv látszólagos tér- és időbeli egyetemessége ellenére – nincs valamiféle a hellenizmus kora óta folytonos „örök” antiszemitizmus, s inkább arra van szükség, hogy világosan különbséget tegyünk a polgárosodás előtti nyugati-keresztény világ vallásilag és gazdaságilag motivált, a zsidók sajátos kisebbségi státusa által meghatározott zsidóellenessége és a XIX. és XX. század antiszemitizmusa között.” *Reinhard Rürup: A zsidókérdés a polgári társadalomban és a modern antiszemitizmus keletkezése.* In *Modern antiszemitizmus*, 152.

⁵ Rosemary R. Ruether kifejezését idéztük, aki szó szerint úgy fogalmazott, hogy: „A judaizmus számára a «középkor» magát a kereszténységet jelentette”. Úgyhogy: „A gettók kora a zsidók számára Nyugat-Európában a XIX., Kelet-Európában a XX. századig tartott”. Az antiszemitizmus teológiai gyökerei. In: Ugyanott, 111.

A nagy birodalmak keretei között vagy azok szorításában élő ókori népek mindegyike, beleértve a zsidókat is, etnocentrikus módon képezte le az őt körülvevő világot, határozta meg a barátait és az ellenségeit.⁶ Ez a szemlélet az ősi idegengyűlölettel (xenofóbiával), a saját csoport („mi-csoport”) értékeitől, szokásaitól, törekvéseitől eltérő másságoktól, az „ők-csoport” tulajdonságaitól való idegenkedéssel egészült ki. A saját csoporthoz származási, vérségi alapon tartozó egyén számára a csoport nyelve, vallása, kultúrája, étkezési, öltözködési, viselkedési, foglalkozási és egyéb szokásai természetesen voltak, illetve csak ezek voltak a természetesen. Más csoportok vagy az ezekhez tartozó egyének viszont a szemükben valóban „mások”, idegenek, gyanúsak voltak, amelyeket/akiket gyanakodva, idegenkedve, bizalmatlansággal vagy ellenséges érzülettel szemlélték és kezeltek.

A fenti állításokat néhány történelmi példán szemléltetve megállapítható, hogy az etnocentrikus csoporttudat és szemlélet már az i. e. 5. század közepén sem számított újdonságnak. Hérodotosz, a kiváló görög történetíró például a következőket írta az egyiptomiak görög „idegenek”-kel szembeni magatartásáról, akik az egyiptomiak által szentként tisztelt tehenet, bikát is elfogyasztották. Az „... egyiptomi ember vagy asszony nem csókolna meg görögöt a száján, sem görög embernek kését, nyársvasát vagy üstjét nem használná, sem nem ízlelné meg tiszta bikának a húsát sem, melyet görög késsel vágtak szét.”⁷ Mózes I. könyvében olvasható, hogy amikor az Egyiptomban élő Józsefet meglátogatták a testvérei, ennivalóval kínálta őket. „És elhozák néki külön, azoknak is külön, és az Égyiptombelieknek is, kik vele esznek vala, külön: Mert *nem ehettek az Égyiptombeliek együtt a héberekkel, mert utálatos az az Égyiptombeliek előtt*” (a kiemelés tőlem – K. L.).⁸ Bizonyos ételek elfogyasztásának a tilalmával az egyiptomi szolgaságban tartózkodó zsidók feltehetően az egyiptomiak hatására ismerkedtek meg. Ennek a tilalomnak a kifejlett vallási változata a zsidók disznóhús evési tilalma lett, amelyet – sok más állathoz, húshoz hasonlóan – „tisztátalan”-nak tartottak.

Josephus Flavius (37–100) zsidó hadvezér és történetíró *A zsidók története* című művét bevallottan azoknak a görögöknek szánta, akik régebben nem gátolták a zsidók szabad vallásgyakorlását és istentiszteletét. „Egyébként gyakrabban emlegetem ezeket a dolgokat – írta, hogy az idegen népeket megbarátkoztassam intézményeinkkel és eloszlassam a(z) ... velünk szemben még mindig uralkodó idegenkedést és gyűlöletet.” Ezért tehát minden embertől jóindulatot és barátság-

⁶ Csepeli György szerint a szociálpszichológia `etnocentrizmus` alatt a saját csoport egyedülvalóságának és páratlan felmagasztalásának a hajlandóságát érti. *Csepeli György: Előítélet és antiszemizmus. Józsvöveg, Bp., 1998. 14. (A továbbiakban: Csepeli)*

⁷ Idézi *Kákósy László: Egyiptomiak és más népek. História, 1987/1. 5. (a továbbiakban: Kákósy) – Hérodotosz, aki az egyiptomiak szokásait a görögökével vetette össze, az egyiptomiakról még a következőket is fontosnak tartotta megemlíteni: „Hazai szokások szerint élnek és semmi más idegent át nem vesznek.” VIII. Egyiptomi szokások. In: Szemelvények *Herodotosz* történeti műveiből. (Geréb József ford.) Franklin Társulat, Bp. 1911. 55.*

⁸ *Mózes I. Könyve, 43,32. In: Szent Biblia. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Bp., 1970. 47.*

gos érzületet kívánunk „a magunk számára, mert nem szabad azt gondolni, hogy szokásaink különbözősége elegendő ok az idegenkedésre...”⁹ Mózes V. könyvében az Úr világosan megszabta a monoteista zsidók „bálványimádókkal” szembeni bánásmódját. „Ha az Úr, a ti Istenetek elvezérel arra a földre, ahova most bevonulsz, hogy birtokba vedd, s ha kiüzi előled mind a népeket, ... – hét nálad népesebb és erősebb népet –, ha az Úr, a te Istened majd kiszolgáltatja neked s te legyőzöd őket, akkor töltsd be rajtuk az átkot, *ne köss velük szövetséget*, és ne könyörülj meg rajtuk. *Ne köss velük házasságot...* Mert fiad elidegenedik tőlem s más isteneket fog imádni... Inkább így bánjatok velük: *oltáraikat romboljátok össze, kőoszlopaikat döntsetek ki, szent fáikat vágjátok ki, bálványait pedig égessétek el.* Mert te az Úr, a te Istened *szent népe* vagy, *téged választott ki az Úr, a te Istened a föld népei közül a maga népének.*”¹⁰

Ezekből a kiragadott példából az is kitűnik, hogy az etnocentrikus szemlélet a saját csoport iránti nagyfokú elfogultságra, a feltétlen érzelmi azonosulásra épült. A saját csoport feltétlenül pozitív értékek hordozója. Értékei bővületében a csoporthoz tartozó egyén számára minden idegen érték „más”, ellenszenves, megvetendő, legalábbis kevésbé pozitív. A tagadásban való önmeghatározás klasszikus ókori eseteiről van itt szó. A „mi-csoport” kohéziója és értékei az „ők-csoportok”-kal való állandó összehasonlítás, szembeállítás révén erősödnek, tudatosulnak.¹¹ A szociálpszichológusok szerint az etnocentrizmus az előítéletekkel, az általánosításokkal, a leegyszerűsítő sztereotípiákkal és a bűnbakképzéssel kapcsolódik össze.

Az előítélet – a legrövidebb értelmezésben – nem más, mint „rossz feltételezése másokról elegendő bizonyíték nélkül”.¹² A valóságos előítélet tehát, eltérően az egyszerű tévedésen alapulótól, erősen érzelmi színezetű ellenséges érzés, amely téves általánosításon alapul, és amelyet újonnan feltárt ismeretek, érzések sem képesek megváltoztatni. Ennek következtében az előítélet célpontja, amely lehet egyén vagy csoport, hátrányos helyzetbe kerül, hiszen a csoport azonos tulajdonságú egyénekből áll, és viszont.¹³ Az etnikai előítélet ebből következően nem más, mint „... hibás és rugalmatlan általánosításon alapuló ellen-

⁹ *Josephus Flavius*: A zsidók története. Európa, Bp., 1980. 452–453. (A továbbiakban: Flavius)

¹⁰ A Deut. 7,1–6.-ból idézi Pais István: Bibliai érdekességek, történetek, aforizmak. Szerzői kiadás, Bp., 1992. 304–305. (A továbbiakban: Pais)

¹¹ G. W. Allport szerint a „saját csoportunkat... csak más csoportokkal összevetve tudjuk felismerni” és értékelni. *G. W. Allport*: Az előítélet. Osiris, Bp., 1999. 75. (A továbbiakban: Allport) – Az etnocentrikus csoporttudat lényegének összefoglalásánál alapvetően Csepeli György könyvének idevonatkozó részeire támaszkodtunk. *Csepeli*, 14–21. – Itt jegyezzük meg, hogy a tagadásban való önmeghatározás, mint az etnocentrizmus alapja, a modern nacionalizmusba is beépült. A nacionalizmus ugyanis olyan Janus-arcú ideológiának tekinthető, amelynek egyidejűleg van közösségteremtő, csoportidentitást erősítő, ún. integratív, valamint a saját csoportot másokkal szembeállító, megkülönböztető, ún. dezintegratív funkciója.

¹² *Allport*, 34. Az előítéletre, általánosításra, sztereotipizálásra és kategorizálásra lásd még *Elliot Aronson*: A társas lény c. könyvének 4. és különösen 7. fejezetét. KJK – KERSZÖV Kft, Bp., 2001.123–185., 301–359.

¹³ *Allport*, 34–36.

szenv. Megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre juthat a viselkedésben. Irányulhat egy-egy csoport egésze, de egyetlen egyén ellen is, azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja”.¹⁴ Az előítéletességi skála, az ellenség- vagy bűnbakképzés terjedelme igen széles: a bizalmatlanságtól, a szóbeli előítéletességtől az elkerülésen, az ellenség hibáztatásán vagy negatív színben való feltüntetésén keresztül egészen a hátrányos megkülönböztetésig, a fenyegetésig, a testi erőszakig, végső soron pedig a fizikai megsemmisítésig terjedhet.¹⁵

A judeofóbia kiváltó okai

A zsidók nemcsak a zsidó történelem korai időszakában, hanem jó ideig még a zsidó honfoglalás után sem rítta ki másságaikkal a „termékeny félhold” térségében, pontosabban a Közel-Keleten élő etnikumok, formálódó népek közül. Egyetértünk Lendvai L. Ferenc ama gondolatával, hogy az a nép, amely magát (és a környezetük őket) zsidónak kezdte nevezni, csak Kánaán, az „Ígért földje” birtokba vétele után kezdett kialakulni.¹⁶

Ugyanolyan sémi eredetű nép volt ez is, mint a térség rokon kánaáni népei. Hosszú ideig a zsidók sem etnikailag, sem kulturálisan, sem vallásilag nem voltak egységesek. Két jellegadó, rokon csoportjuk volt. Az i. e. 14. század táján (vagy tán már korábban) Mezopotámia felől Ábrahám – akivel az Úr az első szövetséget kötötte – vezetésével érkezőket hébereknek nevezték. Ez nem etnikai vagy vallási megjelölés volt, hanem egy vándorló, pásztorkodó, nomád-félnomád életmódot folytató „jövevény” csoport neve. Egyiptom felől, az egyiptomi szolgaságból menekülve, sok évtizedes sivatagi vándorlás után az i. e. 13. század táján Mózes, „a Szabadító” vezetésével – akivel az Úr a második szövetséget kötötte – közelítették meg Kánaánt azok a (hébernek ugyancsak nevezhető) törzsek, amelyek magukat izraelitáknak, „Izrael fiai”-nak mondták (Jákob nyomán, akinek az Úr az Izrael nevet adta). A honfoglaló harcokat az i. e. 13. század végén – 12. század első felében a bibliai hagyomány szerint már Mózes tanítványa, Józsué vezette.¹⁷

Az i. e. 10. század csaknem egésze az államalapítás és a – Saul, Dávid, Salamon királyságával fémjelzett – egységes zsidó állam időszaka volt. Az első állandó kőszentélyt is felépítették Jeruzsálemben, mígnem 933-ban a zsidó állam két részre szakadt és meggyengült. Izrael 722 táján asszír uralom alá jutott, a lakosság jó része Asszíriába került. 586-ban Júd(e)a is elveszítette nehezen örzött függetlenségét. Az Asszír Birodalom romjain felemelkedő Újbabiloni Birodalom seregei elfoglalták, a kőszentélyt lerombolták, lakosságának pedig min-

¹⁴ Uo. 38.

¹⁵ *Csepeli*, 30–32. – Lásd még *Kurt R. Spillman – Kati Spillman*: Ellenségkép és konfliktuscsumszamlás. Magyar Tudomány, 1992/1. 98–102.

¹⁶ *Lendvai L. Ferenc*: Bevezetés. Gondolatok a zsidókérdésről. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében I. rész*. MTA Filozófiai Intézet, Bp., 1990. 10. (A továbbiakban: *Lendvai*)

¹⁷ A fentiekre bővebben lásd: uo. 10–13.

tegy egyötödét több emberöltőnyi időre, i. e. 533-ig „babiloni fogság”-ba hurcolták.

I. e. 933 után tehát kezdetét vette a tartós szétszóródás, a diaszpóra-lét és az idegen elnyomás állandósuló időszaka. A babiloni fogságnak a perzsa győzelem vetett véget. Jeremiás vezetésével egy jelentékeny csoportjuk Egyiptomba költözött. A többiek perzsa segítséggel hazatértek és egy perzsa uralom alatt álló, főpapi vezetésű államot hoztak létre. A 2. kőszentély felépítése után, valamint Ezdra/Ezsdrás vallási reformjai nyomán a zsidók – akik már így kezdték hívni magukat – áttértek a szigorú egyistenhitre.¹⁸ A perzsa fennhatóságot (i. e. 538–332) a görög-macedón (i. e. 332–142) uralom követte, amit a rövid életű Hasmoneus zsidó királyság (i. e. 142–63) szakított meg. Ám az erősödő római nyomásnak nem sokáig tudtak ellenállni. I. e. 63–4 között római protektorátus alatt álltak, majd a római hatóságok megszervezték Júdea/Palesztina provinciát.

Az idegen uralomra a zsidók fegyveres felkelésekkel válaszoltak: i. e. 167–161-ben Júdás Makkabeus vezetésével; 66–70-ben (a zelóták eme felkelésében Josephus Flavius is részt vett), végül 132–135-ben Bár Kochba, a „Csillag Fia” vezetésével. Az ún. zsidó háború végén, 70-ben a győztes rómaiak lerombolták a második kőszentélyt is. Az utolsó nagy Róma-ellenes felkelést követően pedig Júdeát még a nevétől is megfosztották, s – nehogy a zsidókra emlékeztessen – hivatalosan Palesztinának nevezték el. A zsidók sorsa ettől kezdve a végleges szétszóródás lett. Az egykori zsidó állam területe már csak az egyik, s nem is a legfontosabb színhelye volt a zsidóság hányatott történetének.¹⁹ Az önálló államiság megszűnése után a szétszórt, idegen fennhatóság alatt élő zsidó közösségek számára a szinte egyedüli összekötő kapocs és identitásukat őrző tényező a monoteista vallás, a judaizmus lett.

Az első, korai időszakokban a zsidó nép foglalkozásilag, etnikailag, kulturálisan és vallásilag is sokszínű volt. Az i. e. 10. század végéig, amíg az önálló zsidó állam létezett, a foglalkozási szerkezetük nem különbözött a térségben élő népekétől. Közöttük is voltak félnomád pásztorok, földművesek, zsoldosok, kézművesek vagy kereskedők. A tartós szétszóródás (görögül: `diaszpóra`), héberül: `galuth`) időszakában viszont – az új, megváltozott viszonyoknak megfelelően – a zsidók foglalkozási struktúrájában jelentős átalakulások történtek. Jellegete-

¹⁸ Hahn István írta: „Az újbabiloni birodalom megdöntése után Júdeába visszatért közösség – perzsa fennhatóság alatt – a jeruzsálemi főpapok közvetlen uralma alá került. Mivel a visszatértek többsége a régebbi Júda törzsből származtatta magát, magukat már nem izraelieknek, hanem júdabelieknek nevezték; innen származik a „zsidó” szó.” *Hahn István: Istenek és népek.* Minerva, Bp., 1980. 113. (A továbbiakban Hahn 1980.)

¹⁹ A korai zsidó történelem fenti eseményeire bővebben lásd például: *Johnson, 59–176. John Bright: Izráel története. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990. 179–416. Simon Dubnov: A zsidóság története. Gondolat – Bethlen Gábor, Bp., 1991. 23–93. Hahn István: A zsidó nép története. Makkabi, Bp., 1996. 13–67. (A továbbiakban. Hahn 1996.) J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A history of ancient Israel and Judah. Published by the Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 1986. 25–492. John M. G. Barclay: Jews in the Mediterranean Diaspora: from Alexander to Trajan (323 BCE – 117 CE). University of California Press Berkeley and Los Angeles, California, 1996. 544 p.*

sen urbánus, városlakó közösségekké váltak, a társadalmi munkamegosztásban sajátos szerepet kezdtek betölteni. Megnőtt a (közvetítő) kereskedők, az árucserével és pénzügyletekkel foglalkozók aránya. Persze árnyaltabb a kép, hiszen például a Júdeában, illetve Palesztinában vagy Mezopotámiában élő népesség zöme továbbra is mezőgazdasággal és marhatenyésztéssel foglalkozott, miközben Egyiptomban utcai kereskedők, Itáliában takácsok, szabók, színészek, pékek és hajózási vállalkozók voltak. Alexandriában nagyobb létszámú és gazdagabb zsidó közösség élt, mint Jeruzsálemben. Nagyobb részt iparosok, arany- és ezüstművesek, szövőmesterek és szőnyegkészítők voltak, de nem volt jelentéktelen a kereskedők, hajózási vállalkozók és – mai kifejezéssel élve – a nagyiparosok száma sem.²⁰

Ami pedig a zsidóság becsült létszámát illeti, bizton állítható, hogy a Makka-beus felkelés után már csak a kisebbségük, alig 700 000 fő élt Palesztinában. A többségük, kb. a háromnegyedük, szétszóródott a Földközi-tenger medencéjében. Alexandriában, Kisázsia nyugati partvidékén ugyanúgy megtalálhatók voltak a zsidó diaszpórák, mint a görögök által lakott területeken vagy Észak-Afrikában, Itáliában, Hispániában és Galliában. S a szíriai, valamint mezopotámiai zsidókat még nem is említettük.²¹ Hahn István szerint a hellenizmus korában a Földközi-tenger keleti medencéjének minden ötödik lakosa zsidó volt. Az Alexandriában élő kb. 300 000 zsidó a lakosság csaknem egyharmadát alkotta! A kb. 50 millió lakosú római birodalomban pedig az 1–3. században a számuk 3–4,5 millió között mozoghatott. A perzsa fennhatóság alatt élőkkel együtt tehát az ókori zsidók száma 5 millió fő körül lehetett.²²

Az is megállapítható, hogy a szétszóródott zsidóság – a föníciaiak vagy a görögök mellett – az ókor egyik legdinamikusabb népének bizonyult, amely nagyfokú mozgékonytárat vitt az ókori keleti társadalmak statikus, viszonylag zárt világába. Önmagában már ez is elegendő ok lehetett a zsidóellenes érzelmek kiváltására, ami meghatározódott azáltal, hogy – szétszórtságuk miatt, más népektől eltérően – a fent felsorolt államokban, térségekben, városokban mindenütt jelen voltak, így a nem zsidó lakosság mindenhol „beljük ütközött”. Még akkor is, ha – a Kazár Kaganátus kivételével – mindenütt a lakosság idegen kisebbségét alkották. A lényeg az, hogy a nem zsidók minden nap szembesülhettek

²⁰ Sorrendben lásd: *Prepuk Anikó*: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Csokonai, Debrecen, 1997. 15. *Martin Gilbert*: Zsidó történelmi atlasz. Gondolat, Bp., 1991. 16. (A továbbiakban: Gilbert) *Hahn* 1996. 58. *Makai György*: Fajelmélet – fajüldözés. Kozmosz, Bp., 1977. 20. (A továbbiakban: Makai)

²¹ Paul Johnsonnál olvashatjuk, hogy „a diaszpóra zsidóságának létszáma – mintegy 4,5:1 arányban – meghaladta a palesztinaiakét”. Egyiptomban pedig a „számuk talán az egymilliót is meghaladta”. *Paul Johnson*: A kereszténység története. Európa, Bp., 2005. 21, illetve 20.

²² A fenti, nem egységes szám adatokra lásd *Makai György*: Izrael Állam és a cionizmus. Kossuth, Bp., 1973. 14–15. *Hahn* 1996, 58–60. *Gilbert*, 17. – A zsidó nép világtörténete szemléletes térképet közöl a zsidók és keresztények elterjedéséről a Római Birodalomban az I–III. században. *Élie Barnavi* (összeáll.): A zsidó nép világtörténete. Gemini, Budapest, h. n. 1995. 55. (A továbbiakban: A zsidó nép világtörténete)

az eltérő származású zsidók „különös” foglalkozásával, öltözködési, étkezési, vallási és egyéb szokásaival.

A közhiedelemtől eltérően kezdetben a formálódó zsidó nép vallása és kultúrája sem különbözött a környezetétől. Maga a nép eltérő etnikumok (kánaániak és egyéb meghódítottak, föníciaiak, pusztai eredetű népek stb.) keveredéséből alakult ki a honfoglalás után. Kezdetől fogva sokszínű (mezopotámiai, egyiptomi, kánaáni, föníciai, majd görög-római) kulturális, nyelvi és vallási hatások érték.²³ A „termékeny félhold övezeté”-ben egyébként is régóta jellemző volt a kultúrák és vallások erőteljes keveredése, egymásra épülése, a szinkretizmus.

A zsidó vallás évszázadokig nem volt monoteista. Monolátriának vagy henoteizmusnak,²⁴ vagyis olyan sajátos sokistenhitnek tekinthető, amelyben egy istennek, Jahvénak kitüntetett szerepe volt. Jahve eredetileg sivatagi viharisten volt, ám az idők során más istenek egyre több vonását vonta magához, és egyre anyagtalanabbá, egyre hatalmasabbá vált. A hosszú folyamatnak a babiloni fogságból hazatért Ezdra (Ezra, Ezdrás) vallási-egyházi-erkölcsi reformjai vetettek véget. Ezek a reformok, amelyeket a júdeai perzsa helytartó is támogatott, az i. e. 5. század közepétől/második felétől Jahvét egyedüli, személytelen Istenné tették, szemben más népek politeizmusával, az antropomorf „bálványok kultuszá”-val.²⁵ Erősítették a hazatért zsidók kiválasztottságait és idegen népektől való elzárkózását, szeparatizmusát. A „szent mag” és a „vér tisztaság”-nak megőrzése céljából ugyanis megtiltották a nem zsidókkal kötött vegyes házasságokat, előírták az endogámiát, nem különben a szombat kötelező megünneplését és az újszülöttek körülmetélését, összességében a mózesi törvények szigorú megtartását.²⁶ Mindezek szigorú papi uralommal, teokratikus vezetéssel és zsinagóga centrikus életmóddal egészültek ki.

Ettől kezdve tehát a vallás parancsai, előírásai és tilalmai minden zsidó ember életét megszabták születésétől a haláláig.²⁷ Mindezek nyomán a zsidók, akik a

²³ *Lendvai*, 12–13.

²⁴ Hen: görögül `egy`. Egyetlen Isten kultusza hosszú ideig (Ezdra vallási reformjáig) nem zárta ki más istenek egyidejű létezését és kultuszát. Mózes hálaadó énekében olvasható: „Kicsoda az istenek közt olyan, mint te Uram”. Idézi: *A zsidó nép világtörténete*, 13.

²⁵ A szinkretizmusra, monolátriára, Jahvéra lásd: *Hahn* 1980, 100–107.

²⁶ A körülmetélésnek, vagyis az előbőr (fityma) éles (kő)késsel történő eltávolításának, többféle vallási és történelmi magyarázata létezik. Vallási értelemben az Úr Ábráhámmal kötött első szövetségének emlékét őrizte. Esetleg az ősi gyermekáldozatot kiváltó helyettesítési áldozatról volt szó. De az sem kizárt, hogy egészségügyi, higiéniai célokat szolgált, vagy ősi törzsi felavatási, illetve termékenységi szertartás lehetett. Céljuk minden bizonnyal a közösséghez tartozás külsődleges kifejeződése volt. Nem zsidó sajátosság volt ez, a Kánaánba érkezésig nem ismerték. Az ott élő népektől vették át ezt a – Hérodotosz szerint – egyiptomi eredetű szokást. Lásd. *Pais*, 160–166. *Gecse Gusztáv*: *Vallástörténet*. Kossuth, Bp., 1980. 47. (A továbbiakban: *Gecse*) *Bibliai kislexikon*. Kossuth, Bp. 1978. 9–10.

²⁷ A zsidó vallás lényegét, illetve, hogy mit kíván meg a híveitől, legrövidebben a *Mózes* 5. könyvében található Halljad Izrael imádság írja le, amely valóban végigkíséri a vallásos ember életét születésétől a haláláig. Bővebben lásd *Fernando Joannes*: *A zsidó vallás*. Gondolat, Bp., 1990. 16–26.

vallásuk, valamint a vallásukból következő öltözködési, étkezési tisztasági és egyéb szokásaik miatt most már valóban kirítottak a környezetükből, másakká, idegenekké váltak a xenofób szemléletű, etnocentrikus tudatú környezetük számára. Nemcsak a „gazdatársadalmak” tekintettek rájuk egyre nagyobb bizalmatlansággal. Vallási parancsaiknak engedelmessé, xenofób módon ők is elzárkóztak idegennek tartott környezetüktől. Befelé fordultak, zsinagóga központú életet éltek és saját – származási, vallási – közösségeikkel, valamint a jeruzsálemi kőszentéllyel, mint a szétszórt zsidóság centrumával, alakítottak ki vallási–származási alapokon nyugvó kapcsolatokat.

A judaizmus zsidó identitást őrző jellege tehát megerősödött, mi több, a legfontosabbá vált. Lendvai L. Ferenc szerint, amíg létezett az önálló államiság, elsősorban ez volt az identitás alapja, s csak másodsorban a vallás. Az egységes zsidó állam kettészakadása és az állami–politikai lét bizonytalanná válása, valamint az arámi, majd görög nyelv és kultúra rohamos térhódítása időszakában elsősorban már a vallás és csak másodsorban a politikai lét biztosította a zsidó önazonosságot. A babiloni fogságból hazatérők már vallási–etnikai közösségként kaptak autonómiát a perzsáktól. A későbbiekben pedig, amikor már sem az állam, sem a nyelv, sem a kultúra közössége nem kapcsolta össze a diaszpórák népét, az egyedüli összekötő kapocs a monoteista vallás és a mózesi törvényekhez való ragaszkodás lett.²⁸ Pais István még határozottabban fogalmazott, amikor megállapította, hogy a zsidó Biblia előírásai „valósággal *kényszerzubonyba* igyekeztek szorítani” az Ótestamentum népét, amikor igen komoly mértékben meghatározták a valláshoz, etnikumhoz tartozók életvitelét. „Ezsdrás és Nehémiás (perzsa helytartó – K. L.)..., hogy a... *zsidóságot, mint etnikumot*, mint »szent faj«-t megőrizték, hatalmi eszközökkel arra kényszerítették népüket, hogy az idegenektől vallásilag és házassági szempontból radikálisan elkülönüljön. Maga ez a rögzült magatartás aztán később rengeteg bajt zúdított a Palesztinából szétszóródott zsidókra, mert sajátos elkülönülésük, idegengyűlöletük és *kiválasztottsági* álláspontjuk ellenük fordította az általuk megvetett népeket.”²⁹

Judeofóbia Egyiptomban és a Római Birodalomban

A diaszpórában, a Szeleukidák, Ptolemaioszok és Antigonidák (i. e. 4. század végén megszerveződő) hellenisztikus monarchiáiban, valamint a Római Birodalomban élő zsidóság jellegadó részét a „hellénizáltak” tették ki. Ezek az asszimilált zsidók etnikai és vallási hovatartozásukat illetően zsidónak, nyelvüket, kultúrájukat, viselkedésüket és gondolkodásukat tekintve viszont görögnek vagy – Josephus Flaviushoz hasonlóan – rómainak vallották magukat. A zsidó valláshoz mereven ragaszkodó zsidók szerint viszont ahhoz, hogy valaki zsidó lehessen, nem volt elegendő a zsidó kultúrával és műveltséggel való azonosulás. Az ille-

²⁸ Lendvai, 15–17. – A (lentebb említett) hellénizált zsidók, így Pál apostol „pogány keresztény” követői is, kevésbé ragaszkodtak a mózesi törvények szigorú megtartásához.

²⁹ Pais, 138., illetve 304.

tőnek zsidó vallásúnak is kellett lennie, s ily módon be kellett tartania a mózesi törvényeket. Vagyis – az emberi élet egészéhez hasonlóan – a zsidó kultúrát is a vallás határozta meg. Az emberek és népek között is vallási alapon tettek különbséget: „mi”, a judaizmus követői, Jahve kiválasztott népe és „ők”, a pogányok. A vallás által meghatározott zsidó kultúra tehát kevésbé volt befogadó, beolvasztó jellegű, mint a görög vagy a római. Ez a fontos összefüggés is szerepet játszott a zsidók más népektől és kultúráktól való önkéntes elzárkózásában, idegenellenességében, nem különben a nem zsidó környezet előítéletes, kirekesztő szemléletében és – akár erőszakig fajuló – zsidópolitikájában. Az ókori zsidóellenesség gyökerét Paul Johnson nem véletlenül látta a zsidók „idegenségében”. Nemcsak bevándorlók voltak, hanem el is határolódtak a környezetüktől.³⁰

Ezeket előrebozsátva, az egyiptomi, majd görög és római irodalmi zsidóellenesség néhány példáját vizsgáljuk meg. Annál is inkább, mivel az egyiptomi zsidóellenesség megelőzte Egyiptom görög meghódítását. A Nílus mentén születtek meg az első zsidóellenes rágalmak, amelyeket különböző görög és római szerzők átvettek és továbbfejlesztettek.³¹

Abdériai Hekataios volt az első szerző, aki i. e. 315-ben részletesen foglalkozott az Egyiptomban idegen testet képező zsidókkal, akiknek úgymond isten haragja miatt kellett távozniuk az országból. Általánosságban megbecsüléssel szólt róluk, Mózesről és a judaizmusról. Nem ütközött meg az egyetlen, nem antropomorf isten tiszteletén, pozitívnak tartotta a gyermekek felnevelésének parancsát, de kifogásolta – barátságtalan és emberellenes életformának nevezett – rendellenes életmódjukat, minden más néptől különböző, elkülönülő kultikus házasságkötési és temetkezési szokásaikat. Vagyis már itt megjelent annak a később kiteljesedő zsidóellenes görög–római előítéletességének a gyökere, amely a zsidók „másságaira”, idegenektől való elkülönülésére, idegengyűlöletére épült.³² Hekataios Mózeset és népét bátornak és nehézséget tűrőnek minősítette, miközben a „gyáva barbár” – „bátor egyiptomi”, meghódított–hódító szembeállítás az egyiptomi ábrázolásokban már régóta létezett. Kákosy László szerint az egyiptomiak, főleg az Újbirodalom (i. e. 16-8. század) idején, nyitottak voltak szomszédjaik és a meghódított, legyőzött népek (kultúrája, vallása, szolgáltatásai...) iránt.³³ Az idegenek, mint például a zsidó József is, ha átvették az egyip-

³⁰ Johnson, 165.

³¹ Egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy a zsidóellenes görög irodalom kezdetei „jórészt egyiptomi papi körökhöz köthetők: az innen kikerülő hellénizált szerzők műveiben egy ősi egyiptomi–zsidó vallási ellentétéről szóló hagyomány motívumai jelennek meg”. Kopeczky Rita: A görög antiszemita irodalom egyiptomi vonulatához. Antik Tanulmányok, XLIX (2005), 173. (A továbbiakban: Kopeczky) – Igaza van annak az állításnak is, miszerint: „A legszámottevőbb írásokat..., amelyek megformálják és fenntartják a zsidósággal szembeni hangulatot, a hellén szellem szülte”. Gábor György: Fejezetek az antik és középkori metafizikai antijudaizmus történetéből. PhD-disszertáció. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Bp. 2005. (A továbbiakban: Gábor 2005.)

³² Uo. 173–175, 182. Johnson, 165.

³³ Kákosy Lászlótól eltérően Kopeczky Rita úgy látja, hogy az egyiptomiak általában nem voltak nyitottak az idegenek iránt. Kopeczky, 181. – Az egyiptomiak és a bevándorlók (különösen a gö-

tomni nyelvet és kultúrát, akár a legmagasabb vezető tisztségeket is betölthették. Ez nem mondott ellent az idegenek, a meghódítottak vagy a – „nyomorult”-nak, „legyőzött”-nek bemutatott, hátrakötött kézzel ábrázolt, jellegzetes vonásokat viselő – ellenség xenofób, konvencionális képi sémákban és szófordulatokban rögzült sajátos ábrázolásának. A késői, majd perzsa korban (i. e. 8–4. sz. vége) a külvilágtól és az idegenektől (perzsáktól, görögöktől, zsidóktól stb.) való elzárkózás erősödött, akárcsak a xenofóbia is.³⁴

Az egyiptomi zsidó jelenlét egy írott forrás szerint legkorábban i. e. 595–590-hez köthető, amikor az Etiópia elleni egyiptomi hadjáratban júd(e)ai zsoldosok is részt vettek. A Bibliából az is ismeretes, hogy az i. e. 6. század elején a júd(e)ai zsidó előkelők egy része, Jeremiás próféta vezetésével, Egyiptomba menekült. A perzsa korban, vagyis i. e. 525 után, Elephantinében már létezett egy zsidó katonai kolónia, amelyet lázadó egyiptomi őslakosok i. e. 410-ben megtámadtak és a szentélyüket lerombolták.³⁵ „Nem csoda – írja Kopeczky Rita –: a kölcsönös ellenszenvhez már az is elég lehetett, hogy a zsidó helyőrség az idegen megszálló hatalom szolgálatában állt, nem beszélve a zsidó és egyiptomi vallás antagónisztikus ellentétéről, pl. az állatoknak a kultuszban betöltött szerepét tekintve: egy egyiptomi szemében éppúgy botránykő az állatáldozat, mint egy zsidó szemében az állatkultusz”.³⁶

Ezt leszámítva, a zsidók nagyobb számban valószínűleg az i. e. 4. század utolsó harmadától, Nagy Sándor hadjáratától éltek Egyiptomban. A makedón uralkodó segítségére voltak az ország meghódításában. Jutalmul a görögökkel, illetve „makedónokkal” azonos jogokat kaptak, többek között az ekkor megalapított városban, Alexandriában is, miközben – bizonyos autonóm jogok részeként – a Tórában rögzített ősi életmódjukat is megőrizhették.³⁷ Egyidejűleg lehettek vallásukat megőrző és/vagy a hellén kulturális identitást – a jobb előrejutás reményében – választó zsidók. A két komponens aránya egyéenként változhatott. Ugyanakkor az is kétségtelennek látszik, hogy az alexandriai népes és virágzó zsidó közösség I. Ptolemaiosz palesztinai hadjáratához (i. e. 301) köthető, amikor zsidó hadifoglyokat is az országba hurcoltak.³⁸

rögök kapcsolata) lásd *Láda Csaba*: Egyiptomiak és bevándorlók: a társadalmi és kulturális változások dinamikája a hellénisztikus Egyiptomban. *Antik Tanulmányok*. XLIX (2005), 155–171.

³⁴ *Kákosy*, 3–6.

³⁵ Az elephantinei és az alexandriai „antiszemitizmusra” részletesen lásd: *Two Key Historical Incidents*. In *Peter Schäfer*: *Judeophobia: Attitudes Toward the Jews in the Ancient World*. First Harvard University Press paperback edition, 1998. 120–160.

³⁶ *Kopeczky*, 178., illetve 177–178.

³⁷ Josephus Flavius erről a következőket írta: „Mikor pedig a főpap az kérte, hogy ősi törvényeik szerint élhessenek és minden hetedik évben mentesek legyenek a szolgáltatásoktól, Sándor ezt a kérést szívesen teljesítette. Mikor továbbá azt kérték, engedje meg a Babylonban és Médiában élő zsidóknak is, hogy törvényeik szerint éljenek, azt ugyancsak megengedte. Azután közölte a néppel, hogy ha vannak, akik hadseregében akarnak katonáskodni, szívesen magával viszi őket, és a hadseregben is megtarthatják ősi szokásaikat és azok szerint élhetnek. Ekkor sokan beálltak hadseregébe katonának.” *Flavius*, 281.

³⁸ *Kopeczky*, 178–179. A zsidó nép világtörténete, 36–37.

A zsidók tehát most is, s láttuk, hogy már korábban is, kiszolgálták – katonaként, kereskedőként és másként – a hellénisztikus Egyiptom „görög” és egyéb hódítóit. A városokban polgárjogot szerezhettek, vagy ha nem, akkor is a hódító „hellének” közé számítottak, nem pedig a meghódított „egyiptomiak” közé.³⁹ Görögül (is) beszéltek és – az egyiptomi hellénség részeként – a görög–hellén kultúrkörbe tartoztak. Önmagában már ez is kiváltotta az egyiptomiak ellenérzését, zsidóellenességét.

Az irodalmi zsidóellenesség első képviselői tehát – hangsúlyozzuk még egyszer – nem a hódító görögök, hanem a meghódított egyiptomiak voltak. Nem csoda tehát, hogy az i. e. 3. században (I. és II. Ptolemaios alatt) alkotó, Egyiptom történetét a görögökkel megismertetni akaró Manetho/Manethón héliopolisi pap erősen támadta a hyksósokként említett zsidókat, ezt a keletről jött sehonnai népséget és a judaizmust. Támadta, mert minden bizonnyal az egyiptomiakra nézve sértőnek találta a zsidó biblia exodusról szóló részét. Az Egyiptomból való kivonulásban tehát nem csodálatos menekülést látott, hanem egy tisztátalan leprás csoport (és más fertőzött csoportok) – istenek haragja miatti – kiűzetését. Azt is helytelenítette, hogy Mózes, ez a renegát héliopolisi pap, elrendelte, hogy a zsidók csak saját szövetségük tagjaival tarthatnak kapcsolatot. Az egyiptomi szerzők zsidóellenességének mélyén tehát az egymással ütköző egyiptomi és zsidó kultusz tapasztalatai álltak. Paul Johnson szerint Manetho korában születtek az első antiszemita rágalomok és kitalációk. Ezeket „különböző görög szerzők visszhangozták és fejlesztették tovább, azt állítva, hogy a... zsidók semmilyen néppel, de különösen a görögökkel szemben nem tanúsíthatnak jóindulatot.”⁴⁰

Az alexandriai–egyiptomi zsidóellenesség vezéralakjának minden bizonnyal a városban élő, származását megtagadó, kettős identitású „görög” tudós, Apion (1. sz. első fele) tekinthető, aki ugyancsak a hellén világot szerette volna megismertetni Egyiptommal, s lakóival. Az ő munkásságában fonódott össze a zsidóellenesség egyiptomi és görög szála. Nála az Egyiptomból – Mózes, a héliopolisi pap vezetésével – „kivonulók” között már nemcsak leprások, hanem vakok és sánták is voltak. Egyiptomi és görög, sőt római „antiszemita” írók (Poseidónios, Molón, Cicero, Varro, Seneca stb.) gondolatait is felhasználva, felhánytorgatta a zsidók kreativitásának hiányát, a körülmételést, az Egyiptomban szentként tisztelt állatok feláldozását, az aranyszamár kultuszát, a (jeruzsálemi szentélyben fogva tartott, felhizlat, majd) megölt görög ember mítoszát, akinek nemcsak a

³⁹ Az egyiptomi társadalom „hellénekre” és „egyiptomiakra” történő felosztása, pontosabban a zsidók hellénekhez tartozása i. e. 24–23 tájáig tartott, amikor Augustus császár bevezette a fejadót, ami a görög származásúakon kívül mindenkire, egyiptomiakra és zsidókra egyaránt kötelező volt. Ezzel az alexandriai zsidók elveszítették kiváltságos helyzetüket és a legyőzött egyiptomi „barbárokkal” kerültek egy sorba. Ráadásul a római polgárjog megszerzésének az előfeltétele is az alexandriai polgárjog lett.

⁴⁰ Johnson, 166. Kopeczky, 181–184

vérét veszik, hanem a húsából is esznek, hogy így is kifejezzék a görögök iránti olthatatlan gyűlöletüket.⁴¹

Nemcsak az egyiptomiak és a zsidók között voltak tehát feszültségek, hanem a görögök és a zsidók között is, amelyek nem mindig maradtak meg irodalmi szinten vagy a szóbeli előítéletesség szintjén. A gyűlöletbeszédet többnyire gyűlölet-tettek követték Egyiptomban is, máshol is, ahol zsidók éltek. Az sem volt véletlen, hogy miért éppen Alexandria vált a zsidóellenesség egyik legelső görög színhelyévé.⁴² Alexandria virágzó kereskedő- és kikötőváros volt, ahol – amint már említettük – a görögökkel együtt több százezres zsidó közösség élt. A kereskedők és hajózási vállalkozók mellett voltak közöttük iparosok, arany- és ezüstművesek és más foglalkozást űzők is. A többnyire jómódú versenytársaikra féltékeny görögök különféle rágalomokkal illették őket, amelyek egy részében korábbi egyiptomi sztereotip vádak csengtek vissza. A zsidókat nem Isten vezette ki Egyiptomból, hanem undorító betegségük miatt űzték ki őket. Ezért kerültek a leprára hajlamos disznókat. Egyébként pedig a szentélyükben, ahová nem zsidók nem léphetnek be, szamarat, pontosabban szamárfejet imádnak. A középkori vérvádat mintegy megelőlegezve, azt is a szemükre hányták, hogy évente egyszer megrendezett titkos szertartásaikon emberáldozatot mutatnak be, melynek során egy-egy görögöt rituálisan megölnek.⁴³

Ezeknek az i. e. 3–2. századig visszanyúló toposzoknak a jó része később a görög Plutarkhosznál (46 k.–116 vagy 125 után) vagy a római Tacitusnál (55 k.–120 k.) ugyanúgy visszaköszönt, mint már korábban a zsidóellenes görög értelmiség jellegadó képviselőinél (a hellénisztikus kultúrájú Poseidóniosnál vagy Apollónios Molónnál) is, vagy sokkal később – a formálódó keresztény zsidóellenesség, az antijudaizmus részeként – Szent Ágostonnál (354–430) vagy Arany-szájú Szent Jánosnál (354–407). Gábor György szerint a görögök (Apollónios, Molón, Lüsizmakhosz, Apión, Kelszosz és mások) a rómaiakhoz képest egyértelműen hangadóak voltak. Masszív zsidóellenességük és kiterjedt irodalmi, politikai tevékenységük mellé a rómaiak „csak” Tacitus előítéletekkel teli gyűjtemé-

⁴¹ Apionra lásd: *Kopeckzy*, 190–193. A zsidó vallásban az emberhús kósernek számított, ellenkező esetben az anya nem szoptathatta volna a gyermekeit.

⁴² Az alexandriai zsidóellenességre bővebben lásd pl. *Leo G. Perdue*: Greek and Barbarian: Anti-Judaism Greek and Roman Alexandria. In *Judaism and Crisis. Crisis as a Catalyst in Jewish Cultural History*. (edit.) Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2011. 109–152. – A zsidók helyzetéről a hellénisztikus és római Egyiptomban jó áttekintést ad *Aryeh Kaser* 11 fejezetből álló könyve: *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1985. 29–355. Lásd még *Joseph Modrzejewski*: *The Jews of Egypt: from Rameses II to Emperor Hadrian*. Princeton University Press, 1997. 279.

⁴³ *Hahn*, 58–59. *Johnson*, 167. – A szamár, amely a zsidóknál nem kóser állat volt, az egyiptomi mitológiában Széth istenhez, a jó világrend ellenségéhez kapcsolódott, akit állatfejű emberként, általában szamárfejjel ábrázoltak. Széthnek két fia volt, az egyikük Iudaios. A zsidók tehát démoni népnek, a rossz, a gonosz megtestesítőinek számítottak az egyiptomiak szemében. Szétről lásd pl.: *Antik lexikon*. Corvina, Bp., 1993. 529.

nyét tudták odaállítani. Hozzá képest a többiek, Cicero, Varro vagy Seneca sokkal kisebb hangsúllyal foglalkoztak a „zsidókérdéssel”.⁴⁴

Valóban, Tacitus szinte az összes egyiptomi és görög rágalmat, toposzt összesűrítette a *Korunk története* V. könyvében. Nem árt tehát kicsit bővebben idézni. Leírta, hogy „a testeket elcsúfító ragály” miatt Bocchoris király úgy döntött, hogy megtisztítja országát, „és az effajta embereket, akik gyűlöletesek az istenek előtt”, más földekre viteti. A Mózes által vezetett, elcsigázott sivatagi vándorlók már-már elepedtek, amikor egy vadszamárcsorda nyomán bővizű forrásokra leltek. Mózes volt az is, aki, „hogy népét a jövőre magához láncolja, új s más halandók szokásaival ellentétes szokásokat vezetett be. Közönséges ott minden, ami nálunk szent, ám meg van engedve náluk, ami nekünk tisztátalan. Annak az állatnak a képmását, melynek útmutatásával bolyongásuknak, s szomszáguknak véget vetettek, szentélyükben állították fel, és mintegy Hammon (Amon – K. L.) gyalázatára leöltek egy kost; birkát is áldoznak, mivel az egyiptomiak az Apist tisztelik. A sertéstől tartózkodnak, emlékezetére a csapásnak, mivel egykor őket is az a ragály csúfította el, amelyre ez az állat hajlamos.” De felhánytorgatta nekik a vallásukból következő gyakori böjtölést, a kovásztalan kenyér fogyasztását, a hetedik napi pihenőt, a tétlenségre és lustálkodásra csábító hetedik évet is. Ezeket a szokásaikat – folytatta Tacitus – „a régiség védi: egyéb fonák és rút intézményeik ocsmányságuk miatt kaptak erőre. Mert a leg-hitványabbak, megvetvén ősi vallásukat, adót és pénzadományokat szoktak odahordozni; ez gyarapította a zsidók hatalmát, valamint az, hogy egymáshoz megátalkodottan hűségesek és készségesen könyörületesek, viszont mindenki mást ellenségesen gyűlölnék. Különválnak étkezésnél, félrehúzódnak pihenéskor, és ez a kéjtelgésre igencsak hajlandó nemzet az idegen nőekkel való érintkezéstől távol tartja magát; egymás közt semmi sem tilalmas. Nemi szervük körülmetélését azért vezették be, hogy a különbözőségről felismerhetők legyenek.” Halottaitkat eltemetik, s nem hamvasztják, az egyiptomiaktól (és tegyük hozzá: a rómaiaktól) eltérően csak egyetlen – emberi alakban nem ábrázolható, szoborba nem önthető – istent tisztelnek. Nem tisztelik sem a királyaikat, sem a Caesarokat.⁴⁵

Nem e rövid áttekintés feladata, hogy a szóbeli, irodalmi előítéletességén túl az ókori zsidóellenesség egyéb – fizikai erőszakig, tettlegességig fajuló vagy a római kormányzati politikában testet öltő konkrét – változataira is kitérjen.⁴⁶ Megemlítjük csupán, hogy az ókorban a zsidóellenesség különböző válfajai többnyire összefonódva jelentek meg Egyiptomtól Rómáig. Ennek egyik klaszszikus színhelyét Antiochia jelentette, ahol már a zsidó háborúk idején is következtek el erőszakot a zsidók ellen. Ebben a hellenisztikus városban prédikált Arany-szájú Szent János (347–407), akinek a prédikációi Rosemary R. Ruether szerint az antijudaista irodalom „valószínűleg legdurvább és legízléstelenebb darabjai”

⁴⁴ Gábor 2005. 31.

⁴⁵ Tacitus összes művei. Első kötet. Európa, Bp., 1980. 37–372. (A továbbiakban: Tacitus I.)

⁴⁶ Ez utóbbira újabban lásd: A zsidóság a Római Birodalomban. In Gábor György: A diadalíven innen és túl. Akadémiai, Bp., 2009. 20–72.

voltak.⁴⁷ Nem hívott fel ugyan nyílt erőszakra, de ama kitételei, hogy a zsidókat az Isten, a próféták és a vértanúk egyaránt gyűlölik, hiszen sohasem voltak testvérek, de még emberi lények sem, s mint ördögök, megérték a pusztulásra, felszították a zsidóellenes kedélyeket. Nem csoda, ha ilyen pattanásig feszült/feszített hangulatban az 5. század elején erőszakhullámok söpörtek végig a városon. Először itt rögzítették a zsidók rituális gyilkosságának keresztény vádját. Az 5. század első felében pedig Oszlopos Simeon, a híres szent javaslatára, lerombolták a nagy zsinagógát. Megkezdődött a tömeges áttérítés, majd a mészárlás és végleges elűzésük a városból.⁴⁸ Ez a példa egyúttal azt is mutatja, hogy a Krisztus halála utáni évszázadokban a zsidó vallásból kiváló és azzal szembeforduló kereszténység, átvéve a pogány judeofóbia számos elemét, kezdte kidolgozni a keresztény antijudaizmus évszázadokig meghatározó előítéleteit és vádjait.

Visszatérve a görög és a római zsidóellenességhez és üldözéshez, azt is érdemes megvizsgálni, hogy – a már ismerteken túl – milyen egyéb kiváltó okai voltak, s ezek milyen alapokon nyugodtak? A kiindulás – némi leegyszerűsítéssel – az lehet, hogy az olyan művelt, civilizált népek, mint amilyenek a görögök és a rómaiak voltak, az emberek, embercsoportok között alapvetően nem származási, etnikai, társadalmi vagy vallási alapon tettek különbséget, hanem műveltségi, civilizációs alapon. Aki ismerte és elfogadta a görög vagy a latin nyelvű kultúrát, az művelt görögnek vagy rómainak számított, még ha születését vagy vallását tekintve nem is volt az. „Tehát a művelt ember „görög”, még akkor is, ha barbár származású, míg a műveletlen ember „barbár”, még akkor is, ha görög földön látta meg a napvilágot!”⁴⁹

Az ókori görögök eredetileg két csoportra osztották fel az egységesnek vélt emberiséget, a maguk civilizált világát. Az oikumené, ahol az ő eszméik, nyelvük és kultúrájuk uralkodott, soketnikumú társadalom volt. Azok viszont, akik ezen a kulturált „görög” világon kívül álltak (mert például nem voltak hajlandók elfogadni azt), a káosz (chaos) világához, az emberiség ellenségeihez tartoztak, „barbároknak” számítottak.⁵⁰ A helyzet Kertész István szerint az i.e. 4 századtól

⁴⁷ *Rosemary R. Ruether*: Az antiszemitizmus teológiai gyökerei. In: *Modern antiszemitizmus*, 103. – Rövid részlet az egyházatya egyik prédikációjából: „A zsinagóga rosszabb, mint egy bordélyház..., gazemberek bünbarlangja, vadállatok találkahelye..., bálványimádó kultuszokban résztvevő démonok temploma..., brigantik és korhelyek menedékhelye, ördögök odúja, a zsidók bünszövetkezete..., Krisztus orgyilkosainak találkozóhelye..., olyan ház, mely rosszabb, mint egy kocsmá..., tolvajtanya; rosszírú ház, a bűn fészke, ördögök menedékhelye, a kárhózat örvénylése és mélysége.” Idézi *Michael L. Brown*: *Kezeink vérrel mocskolva*. Hit Gyülekezete, Bp., 1993. 33.

⁴⁸ *Rosemary R. Ruether*: id. mű, 104.

⁴⁹ *Makai*, 24–25. – Ugyanő idézi Iszokratész kitűnő gondolatát: „A mi városunk olyannyira túlhaladta a többi embereket a gondolat és a szó terén, hogy a görögök nevét immár nem a faj megjelölésére használják, hanem a kultúráéra, s hogy a görögöknek inkább azokat nevezik, akik részt vesznek a mi oktatásunkban, mintsem azokat, akiknek a miénkkel azonos az eredetük.” (26.)

⁵⁰ Démokritosz kortársa, a szofista Antiphón (480 k.–411) írta: „Tény az, hogy mi, görögök és barbárok, születésünktől fogva azonosak vagyunk; és megengedhetjük azt a megállapítást, hogy minden ember számára közősek a természetes szükségletek... Egyikünket sem jelölték ki ere-

megváltozott. A görög polisztársadalom válságának idején megjelent a vallási türelem hiánya, valamint a más népek iránti gyanakvás, lenézésük stb.⁵¹ A *Politeiában* Platón (i. e. 427–347) is szembeállította már a „tudományszerető” görögöket és az „indulatos” trákokat, a „haszonleső” föníciaiakat és az egyiptomiakat. A Glaukóonnal beszélgető Szókratész szájába adta saját álláspontját: „Állítom, hogy a „hellének” „sajátjai”, „rokonai” egymásnak, a barbároktól pedig „elütőek” és „idegenek”.”⁵²

A hanyatló görög polisztársadalmaktól eltérően a sokszínű római birodalom – írja Havas László – hosszú időn át nyitottságot és türelmet tanúsított a meghódítottak és ezek vallásai iránt. Ezért szokás Róma asszimilációs, beolvasztó jellegű „kulturális olvasztótégely” szerepéről beszélni, mivel nem feltétlenül kényszerítette rá saját kultúráját másokra. Inkább ő tette magáévá a nem rómaiak kultúrájának átvehető értékeit (hellénizálódás, majd barbarizálódás).⁵³ Ez a magatartás azonban korántsem zárta ki a korai keresztények (akik ekkor még teljesen nem különültek el a zsidóktól) és a zsidók időnkénti üldözését, ellenkezőleg.

Ismeretes, hogy Rómában a vallás, illetve az istenek tisztelete közügy, sőt állami-politikai ügy volt. Másképpen fogalmazva, a „pax Romana” a „pax Deorum” függvénye volt. A korabeli felfogás szerint ugyanis az állam egységét és erejét az állam hivatalos ideológiájaként funkcionáló pogány államvallás, az istenek tisztelete biztosította. Bármennyire is türelmesek voltak tehát a legyőzött népek vallásai iránt, mégis elvárták, sőt megkövetelték, hogy időnként jelképes áldozatot mutassanak be a római istenek és a császár tiszteletére, ami a politikai hűség vagy lojalitás kifejezése volt. Ha ezt megtagadták, mint ahogyan ezt a monoteista keresztények és zsidók tették, üldözésben volt részük.⁵⁴ A keresztények egy ideig, a zsidók mindvégig elvetették a bálványimádás minden fajtáját, az állami istenek tiszteletét, a császárkultuszt, valamint az egész „romlott” államrendet, amely ellen a zsidók – amint már láttuk – több felkelést is kirobban-

dendően barbárnak vagy görögnek; mindannyian szájunkon és orrlikainkon át lélegzünk.” Idézi *Makai*, 21. Lásd még: *Johnson*, 166. – Ez az idézet egyrészt arra is rávilágít, hogy a barbár–görög szembeállásnak azért volt egy mögöttes, jól kitapintható születési/származási vetülete is. Periklész korában például még törvény (i. e. 451) szögezte le, hogy az athéni polgárnak athéni apától és anyától kell származnia. (*Makai*, 26.) Másrészt a görögök a „nem görögül beszélő”, darabosabb, durvább beszédű népekre is alkalmazták a „barbár” jelzőt. *Kertész István: Görögök és idegenek. História*, 1987/1. 6.

⁵¹ Uő. 7. – Gábor György a szemléletváltás lényegét abban látja, hogy: „a görög kultúra és társadalom régi fényének szertefoszlása óta saját kora politikai és kulturális értékeit és sérelmeit a környező népekkel összevetve már csak ezeknek a népeknek a leértékelése árán tudja felmutatni”. *Gábor* 2005. 31.

⁵² *Platón: Az állam. Gondolat, Bp.*, 1989. 210.

⁵³ *Havas László* írását lásd: *A soknépű római birodalom. História*, 1991/5–6. 36–38.

⁵⁴ Ezt a sommás állítást finomításra szorul, mert igazság szerint a római zsidók saját vallási hagyományaik keretein belül igyekeztek megfelelni a római elvárásoknak. Nem látogatták ugyan a császár tiszteletére felállított templomokat, de a zsinagógáikban imát mondtak a császáráért. A hűségesküt is letették, sőt a császár trónra lépésének és születésnapjának az ünnepét is megünnepelelték. Lásd: *Gábor* 2005. 24.

tottak. Megtagadták a katonai szolgálatot, a hivatalvállalást, ráadásul – a keresztények tartós és aktív, a zsidók időleges és kisebb tömeghatású – hittenjesztő tevékenységet is folytattak, ami tiltott volt. A bajt csak tetézte, hogy istentiszteleteiken csak beavatottak vehettek részt, ami a keresztényekre is átsugározta a zsidók ellen már Egyiptomban megfogalmazott ismert rágalmakat és vádakokat a kultikus emberölésről és egyebekről.⁵⁵

A római valláspolitikának határozott alapelvei voltak, amelyek a legtöbb vallás számára korlátozott vallásszabadságot, a korai keresztények és zsidók számára viszont időnkénti üldözéseket eredményeztek, mert a vallásuk több ponton ütközött a római hatóságok elvárásaival. Eme alapelvek szerint ugyanis a birodalomban minden olyan vallási szertartás gyakorolható volt, amely: az ott élő népek ősi hagyományának számított; gyakorlása nem ütközött Róma politikai érdekeibe; nem akarták mások körében terjeszteni; nem titokzatos módon, idegeneket kizáró összejöveteleken gyakorolták.⁵⁶ A Bacchus- misztériumokkal, a gall druida vallással vagy az Ízisz-kultusszal együtt tilalom és üldözés alá esett tehát a korai kereszténység is. Hozzájuk képest a zsidósággal szemben valamivel engedékenyebbek voltak ugyan, de őket is üldözték Róma-ellenes politikai ellenállásuk, vallásterjesztő kísérleteik, sajátos vallási rítusaik és szokásaik, a másvallásúaktól való merev elzárkózásuk vagy a caesarok tiszteletének megtagadása miatt.⁵⁷

A zsidóellenesség és üldözés politikai–hatalmi, vallási és gazdasági–szociális szempontjai a császárkorban a legtöbb esetben összefonódtak, egymást gerjesztve jelentek meg. A római politika ugyanis, más hatalmakhoz hasonlóan, a zsidóságot mindenekelőtt vallási téren próbálta megtörni. A zsidó vallás, illetve a zsidóság megtűrése vagy üldözése ugyanis a legfőbb politika–hatalmi szempontnak, az alávetett népek feletti uralomnak volt alárendelve. A zsidó államot meghódító hatalmak már korábban is nem egyszer tettek kísérletet a vallásgyakorlás akadályozására, a zsidók vallási megtörésére vagy annak kikényszerítésére, hogy idegen vallásokat és kultuszokat vegyenek át, minden esetben sikertele-

⁵⁵ Az elmondottakra lásd dr. Szántó Konrád. *A katolikus egyház története*. Ecclesia, Bp., 1983. 79. *Gecse*, 98. *Helmut von Glasenapp*: *Az öt világvallás*. Gondolat, Bp., 1975. 265.

⁵⁶ A császárok valláspolitikája nem volt egységes. Suetonius például azt írta Augustusról, hogy: „Az idegen vallások szertartásai közül egyeseket – elsősorban az ősi és Rómában régtől meghonosodott szokásokat – őszintén tisztelte, másokat mélyen megvetett. Athénban beavatták a misztériumok titkos szertartásaiba... De egyiptomi utazgatásai közben arra már nem érdemesítette Apis templomát, hogy kedvéért egy rövid kitérőt tegyen, sőt unokáját, Gaiust megdicsérte, amiért Iudea mellett elhaladva nem ájtatoskodott a jeruzsálemi templomban.” Tiberiusról viszont azt írta, hogy „az idegenektől behozott szertartásokat, az egyiptomi és zsidó vallás gyakorlását elnyomta...” Nero viszont: „Az istenek tiszteletét mindvégig megvetette, csak egy syriai istennővel tett kivételt. Később ezt is annyira semmibe vette, hogy szobrát levizelte...” Sorrendben lásd. *Gaius Suetonius Tranquillus*: *A caesarok élete*. Magyar Helikon, Bp., 1975. 110, 143, 275. – Még egy ismert adalék. Caligula elrendelte, hogy a szobrát állítsák fel a jeruzsálemi templomban.

⁵⁷ *Hahn István*: *Vallás és etnikum*. História. 1983/5–6. 5.

nül.⁵⁸ A jeruzsálemi kőszentély lerombolása, a Néró- és Tacitus-féle rágalmak, üldözések, alexandriai pogromok stb. éppen az ellenkező hatást váltották ki. A hatalommal szembeni ellenálláshoz, Róma-ellenes felkelésekhez vezettek, amelyek újabb római megtorlásokat és vallási szankciókat eredményeztek. A kör ezzel bezárult. S itt még nem is szóltunk arról, hogy a római politikában az időnkénti zsidóüldözések, pogromok a panem et circenses egyik formáját jelentették. A gazdag zsidó templomok, házak, kereskedők, pénzkölcsönzők kifosztása a városok növekvő szociális feszültségeinek levezetését is szolgálták.

Befejezésül már csak megemlítjük, hogy az idő múltával az üldözött keresztény vallásból és egyházból a 4. század végére államvallás és egyedül uralkodó egyház lett. Ezzel a zsidóságnak új, még félelmetesebb ellensége támadt. Peter de Rosa, a volt jezsuita pap kissé elfogult szavaival élve: „A vallás, amely büszke volt arra, hogy szenvedéssel győzte le az üldözéseket, a legüldözőbb vallássá lesz, amelyet valaha is látott a világ. Azt a fajt is üldözi később, amelyből Péter és Jézus is származtak. Majd Krisztus nevében megparancsolják a kínzásokat és keresztre feszítik a másként gondolkodókat. Megkötik a szövetséget a trón és az oltár között...”⁵⁹ Ezzel az európai zsidók számára elkezdődött az emancipációig tartó „középkor”, az antijudaizmus sok évszázados, megpróbáltatásokkal és szenvedésekkel teli időszaka.

⁵⁸ Tacitusnál olvashatjuk például, hogy „... Antiochus király el akarta tőlük venni babonáságukat és görög szokásokat igyekezett köztük meghonosítani, de a parthus háború megakadályozta abban, hogy ezt az utálatos népet jobbra változtassa...” *Tacitus* I. 374. – A zsidó vallás megszüntetésére irányuló első hivatalos kezdeményezést Antiokhosz Epiphanész (i. e. 175–164) tette. Halálbüntetés terhe mellett tilos volt a körülmetélés, a szombat és egyéb zsidó ünnepek megünneplése. Jeruzsálemben pogány lakosokat költöztettek, a templom pogány áldozóhely lett. Lásd *Nagy Rita*: Teológia és antiszemitizmus. PhD értekezés. Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolci Egyetem, Miskolc, 2007. 113.

⁵⁹ *Peter de Rosa*: Krisztus helytartói. A pápaság árnyoldalai. Panem, Bp., 1991. 60.